Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

(***English***)

CHERNYAYEVSKI IN THE LITERATURE AND MEMORIES

P.Pashayeva

Abstract. The article is dedicated to the pedagogical activity of A.O.Chernyayevski, who wrote first Azerbaijan textbook and contributed in the development of Azerbaijan teachers

Keywords. Pedagogical thoughts, poetic language, ethnography, station controller.

(***Azerbaijan***)

A.O.ÇERNYAYEVSKİ ƏDƏBİYYATDA VƏ XATİRƏLƏRDƏ

Pəri Paşayeva

ADPU-nun dosenti, filologiya fakültəsinin dekan müavini

Açar sözlər. Pedaqoji fikir, poetik dil, etnoqrafiya, stansiya nəzarətçisi.

(***Russian***)

ЧЕРНЯЕВСКИЙ В ЛИТЕРАТУРЕ И В ВОСПОМИНАНИЯХ

П.Пашаева

В статье говорится о педагогической деятельности, создавшего на азербайджанском языке учебник, имевшего большие заслуги в формировании азербайджанских учителей А.О.Черняевского.

Ключевая слова. Педагогическая мысль, поэтическиц язык, этнография, контролёр станции.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafında danılmaz xidmətləri olan A.Bakıxanov, M.Ş. Vazeh, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və başqaları tərəfindən ana dilində məktəb açmaq, proqram və dərsliklər tərtib etmək sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, əlifba, ədəbi dil, ana dili, termin, orfoqrafiya kimi məsələlərə aid elmi, bədii əsərlər yazılmış, şəxsi məktublarda, dövrü mətbuatda bu barədə qiymətli fikirlər söylənmiş, həmin fikirlərin praktik olaraq həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparılaraq, xalqın maariflənməsi yolunda fədakarlıq göstərilmişdilər.

M.F.Axundov "Əkinçi" qəzetinin 1877-ci il nömrələrinin birində məktəb açmaq məsələsini qaldırmış, ana dilini tədris etməyin yollarına dair proyektlər tərtib etmiş, ziyalıları bu sahəyə ciddi diqqət yetirməyə çağırmışdır. Arxiv materiallarında M.Axundovun Azərbaycan dilinə aid bir dərs kitabı tərtib etdiyi də xəbər verilir. Əlifba kimi yazılan bu vəsait, təəssüf ki, bu gün olduğu kimi əlimizdə yoxdur. Bu səbəbdən A.O.Çernyayevskinin tərtib etdiyi "Vətən dili" kitabı Azərbaycanda ilk "Əlifba" dərsliyi kimi qəbul olunur və pedaqoji fikir tariximizdə lazımınca dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.O.Çernyayevskinin adı Qori Müəllimlər Seminariyası ilə sıx bağlıdır. Belə ki, M.F.Axundovun böyük səyi və təşəbbüsü ilə 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının nəzdində rus, gürcü bölməsi ilə bərabər, Azərbaycan-tatar şöbəsi də açılır və A.O.Çernyayevski həmin şöbəyə müdir təyin olunur. Azərbaycan xalqının savadlanması yolunda çalışan adamlardan biri kimi A.O.Çernyayevski bu vəzifədə çox iş görür, o Azərbaycanı kəndbəkənd gəzərək, az-çox qabiliyyəti olan türk uşaqlarını həmin seminariyaya cəlb edir, onların maariflənməsinə səylə çalışır. Əlbəttə, bu zaman gələcəkdə ibtidai sinif müəllimləri olacaq seminariya tələbələri üçün "Əlifba" dərsliyi tərtib etmək kimi mühüm bir vəzifə də qarşıda dururdu. O, bu işin də öhdəsindən gəldi və 1882-ci ildə sövti-üsulla "Vətən dili" adlı ilk "Əlifba" dərsliyini yazdı.

1888-ci ildə isə öz tələbəsi olmuş Ş.Vəlibəyovla birlikdə Tiflisdə "Vətən dili" kitabının"Qiraət və oxu" adlanan II hissəsini çap etdirdi. Kitabın giriş hissəsində qrammatika, orfoqrafiya və s. aid bir sıra metodik məsələlər izah edilir, Azərbaycan dili müəllimlərinə dəyərli məsləhət və tövsiyələr verilirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif səpkili, o cümlədən həm bədii, həm də elmi əsərlərdə Çernyayevskinin adı çəkilmiş, ötəri də olsa ondan bəhs edilmişdir. Lakin böyük pedaqoqun ilk dolğun obrazı öz əksini "Dəli Kür"də tapmışdır. Bu da təbiidir. Çünki bu epopeyada İ.Şıxlı böyük bir dövrün salnaməsini vermişdir.

Çernyayevskinin bədii obraz kimi ədəbiyyata gətirilməsi İ.Şıxlıya mənsub olsa da, onun tarixi şəxsiyyət kimi bədii portreti haqqında danışan "Dəli Kür romanının poetik dili" kitabının müəllifinə (Ə.Tanrıverdi) də nəsib olmuşdur. Oxucu Çernyayevskini Uşinskinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının Azərbaycanda ilk davamçılarından biri kimi tanıyır.

Burada Aleksey Osinoviçin mühüm obrazı onun öz dili ilə yaradılmışdır: "Müəllim üçün tələbəsini boya-başa çatdırmaq ən böyük səadət deyilmi? Məgər müəllim tələbələrini öz balasından azmı sevir?".

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

"Dəli Kür romanının poetik dili" kitabında Çernyayevski ilə yanaşı onun dilində Şərqin böyük şairi Sədi, qərbin böyük pedaqoqu Pestalotsi də xatırlanır. "Mollaxanada ancaq quran əzbərlədirlər, bir də Sədinin didaktik Gülüstanını öyrədirlər. Əgər belə olmasaydı, Pestalotsi xəstə tələbələrini buraxıb öz oğlunun dəfninə getməzdimi?". Maarifçilik ideyalarının carçısı olan Çernyayevskinin: "Elmli adamlar çox olsa, maarif inkişaf etsə, cəmiyyətdəki ədalətsizlik və haqsızlıq da yox olar", - sözləri oxucunun ürəyindən xəbər verir.

Yenə də "Dəli Kür romanının poetik dili" əsərinə müraciət edək: "Müəllif hər bir obrazı deyil, məhz Çernyayevskinin dili ilə Azərbaycanın coğrafi koordinatlarının bədii mənzərəsini yaradır, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Gəncə, Dərbənd, Qazax kimi şəhərlərimizin bədii obrazını canlandırır".

İ.Şıxlı Çernyayevskinin bədii portretini sənətkarlıqla yaradaraq, onun dərsliyində verilmiş parçaların sadəliyini qeyd edir və Azərbaycan dilini qəlizləşdirib ərəb, fars sözləri ilə dolduran alimləri tənqid edir və "Vətən dili" dərsliyinə üstünlük verərək, müəllifin Azərbaycan dilinin orfoqrafik, qrammatik və metodik məsələlərini izah etmək məqsədilə müəllimlərə qiymətli məsləhət və tövsiyələr verən Çernyayevskinin pedaqoji ustalığını ön plana çəkir. Çernyayevskinin əsl simasını aça bilən İ.Şıxlı onun Azərbaycan dilinə dərindən bələd olduğunu, bu dili sevdiyini də bədii boyalarla, həm də inandırıcı vermişdir.

Maraqlıdır ki, ədəbiyyatımızın şah əsərlərindən biri olan "Dəli Kür" romanında, eləcə də prof. Ə.Tanrıverdinin "Dəli Kür romanının poetik dili" əsərində bütün bu hadisələrin başvermə tarixi çox dəqiq göstərilmişdir. Həm də burada Aleksey Osinoviçin bir pedaqoq kimi bütöv xarakteri açılmışdır.

"Azərbaycan pedaqoji antologiyasında (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri)" (tərtib edən akad. H.Əhmədovdur) A.O.Çernyayevskinin tərcümeyi halı və fəaliyyəti ətraflı verilmişdir. Bu barədə müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, məqalələr yazılsa da səhih məlumat əldə etmək həmişə çətinlik törətmişdir. Antologiyada deyildiyi kimi, A.O.Çernyayevski (1840–1894) Şamaxıda doğulmuş, ilk təhsilini Şamaxı qəza məktəbində almışdır. O, əvvəlcə Mərəzə kəndində poçtalyon, sonra stansiya nəzarətçisi vəzifəsində işləmişdir. Onun səyi ilə 1866-cı ildə Mərəzə kəndində ilk xalq məktəbi təsis edilir və müəllimlik vəzifəsini pulsuz olaraq Çernyayevski öhdəsinə götürür. Yeri gəlmişkən qeyd etməyi lazım bilərəm ki, A.O. Çernyayevskinin pedaqoji görüşləri və fəaliyyətinə dair mərhum akademik M.Mehdizadənin qızı Zemfira Mehdizadə Tiflis arxivlərini araşdıraraq, çox dəyərli namizədlik dissertasiyası yazmışdır. Dövrü mətbuatda da Çernyayevski haqqında az yazılmamışdır. Onun ilk müəllimlik fəaliyyətinə dair hələ 1969-cu ildə Mərəzə qəsəbə orta məktəbində müəllimi işləmiş dos. Nəcəf Nəcəfov toplanmış xatirələr əsasında "Бакинский рабочий" qəzetində məqalə dərc etdirmişdir. Ötən əsrin 60-cı illərində Mərəzədə hələ Çernyayevski haqqında danışanlar vardı.

Bu gün əlimizdə olan materiallara əsasən deyə bilərik ki, xüsusi təhsili olmamasına baxmayaraq, Çernyayevski bu məktəbdə təhsil işini çox yaxşı səviyyədə qurur, başqa məktəblərdə oğlanlar və qızlar ayrı-ayrı oxuduqları halda, onun məktəbində bunlar bir yerdə oxuyurdular. Bunu ötən əsrin 60-cı illərində Mərəzə qəsəbəsində Çernyayevskinin dərs dediyi qocalar da etiraf edirdi. Akad. H.Əhmədovun tərtib etdiyi "Azərbaycan pedaqoji

antologiyası"nda deyilir: "Mərəzə kənd məktəbi hansı cəhətlərilə fərqlənirdi? O hər şeydən əvvəl, A.O.Çernyayevskinin pedaqoji işə həvəsi, təmənnasız və ürəkdən çalışması ilə, Mərəzə məktəbinin şöhrətlənməsi, orada təhsilin pulsuz və kütləvi olması ilə, onun müəllimi Çernyayevskinin xalq kütləsinə yaxınlığı ilə. Dövlət məktəblərindən fərqli olaraq burada kəndli uşaqları oxuyurdu. Məktəbdə fiziki cəza yox idi. Dünyəvi fənlər tədris olunurdu. Təhsildə əsas yeri mexaniki əzbərləmə deyil, şüurlu mənimsəmə tuturdu".

Böyük zəhmət nəticəsində ümumiləşdirilən bu fikirlər xalq arasındakı xatirələrdə də olduğu kimi yaşayır. Yerli sakinlər Çernyayevskinin məktəb üçün xüsusi bina tikdirməsini, orada kitabxana təşkil etməsini və tezliklə şagirdlərin sayının artmasını, hətta cəmi bir il sonra 67-yə çatmasını minnətdarlıqla xatırlayırlar. Onlar özlərini Çernyayevskinin xələfləri hesab edirlər.

A.O.Çernyayevskinin xalq kütləsinə yaxınlığı, təhsilin pulsuz və kütləvi olması, məktəbdə cismani cəzanın olmaması, təlimin əyanilik prinsipinə əsaslanması onun məktəbinin şöhrətini artırırdı... və bu günədək də yaddaşlardan silinmir.

Yaxşı haldır ki, tədqiqatçılar öz yazıları ilə bu sahəyə bir qədər aydınlıq gətirmişlər. Prof. Ə.Tanrıverdinin "Dəli Kür romanının poetik dili" kitabında yazıldığı kimi "Çernyayevski nəinki Azərbaycan dilini bilir, hətta Azərbaycan etnoqrafiyasına yaxından bələd idi". Əlbəttə, uzun müddət azərbaycanlıların içində yaşayan, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, xalq kütləsinə yaxın olan Çernyayevski onun dilinə, etnoqrafiyasına biganə qala bilməzdi.

Çernyayevski doğulduğu Şamaxını, adamlarını özünə o qədər yaxın, o qədər doğma bilirdi ki, istər Şamaxı, istər onun yazıçı və şairləri haqqında doğma, məhrəm sözləri dönə-dönə işlətməkdən yorulmur: "Bizim Şamaxıda S.Ə.Şirvani adlı bir şair var. O, çox güclü və gözüaçıq adamdır" və s.

Çernyayevskinin dili ilə Azərbaycanın coğrafi mənzərəsini göstərərək şəhərlərimizin vəziyyətinə işarə edən "Dəli Kür" müəllifi böyük pedaqoqun daxili həyəcanlarının səbəblərini də göstərirdi. "Cəmi otuz şagird seçə bilmişəm, Naxçıvandan üç nəfər gələcək. Şuşa rus-tatar məktəbində səksən nəfər oxuyur, onlardan on üç nəfəri bizim məktəbə daxil olmaq üçün ərizə yazıb. Şəkidən iki, Gəncədən beş, Dərbənddən üç uşağın gəlməsi yəqindir. Qazaxdan da dörd-beş nəfər gələsidir. Görək sözlərinin üstündə duracaqlarmı?" Bu məsələyə Ə.Tanrıverdinin kitabında da toxunulmuşdur.

Ürək yanğısı ilə deyilən bu sözlər əsərdə tez-tez təkrar olunan "sentyabra qədər yığılan beş-altı uşağa" işarədir. Həmin uşaqların içində Azərbaycanın böyük maarifpərvər müəllimi və metodisti, hamımızın yaxşı tanıdığımız F.Köçərli də var idi. Çernyayevski F.Köçərlini Şuşadan gətirib seminariyada oxutdurmuşdu. Bununla da xalqımıza ədəbiyyatımızın cəfakeşi olan bir tənqidçi, ədəbiyyatşünas və pedaqoqu kəşf etmişdi. Əlbəttə, Azərbaycan xalqı, eləcə də onun bir parçası olan Şamaxı və onun ziyalıları A.O. Çernyayevskinin azərbaycanlı uşaqların savadlanması uğrunda apardığı mübarizəni heç zaman unutmamış və onun xatirəsini hər zaman uca tutmuşdur.

Azerbaijan School, Volume 320, Issue 1, pp.35-48, 2013

Vaxtilə Çernyayevskinin işlədiyi məktəb hal-hazırda onun adını daşıyır (Mərəzə 1№-li kənd məktəbi – P.P.), məktəbin önündə A.O.Çernyayevskinin büstü də qoyulub həmyerliləri bu böyük şəxsiyyəti dönə-dönə yad edirlər. 1990-cı ildə A.O.Çernyayevskinin anadan olmasının 150 illiyi qeyd olunanda, Mərəzə qəsəbə orta məktəbində geniş miqyaslı tədbir keçirilmiş, oraya Bakı şəhərindən ziyalılar dəvət olunmuş, prof. Z.Qaralov, dos. Z.Mehdizadə, dos. N.Nəcəfov çıxış etmişlər. Mərəzəlilərin atalarından, babalarından eşitdikləri xatirələr tədqiqatçılar üçün yeni tapıntılar olmuşdur.

Əlbəttə, bir bədii obraz, personaj kimi də Ə.Tanrıverdinin "Dəli Kür romanının poetik dili" əsərində A.O.Çernyayevskinin "bədii portretin" haqqında bəhs etməklə onu oxuculara daha yaxından tanıtdırmağa səy etmiş, həm də onun əbədiyaşar olmasına inam və ümid yaratmışdır.

Göründüyü kimi, böyük pedaqoq A.O. Çernyayevskinin istər ədəbiyyatda, istərsə də xatirələrdə yaşayan ölməz obrazı tariximizin ən şərəfli səhifələrindən biri kimi, bu gün də sevilir və yeni-yeni məlumatların üzə çıxarılmasına zəmin yaradır.

A.O.Çernyayevski obrazı gənc nəsli təhsil sahəsində mütərəqqi metodların tətbiq edilməsinə, Azərbaycan təhsil sırasında aparılan islahatların uğurla nəticələnməsi üçün əzimlə, fədakarlıqla çalışmaq yoluna səsləyir.

Hazırda təhsilimizdə dərslik problemləri ən prioritet sahələrdən birini təşkil edir. Dövlət bu sahəyə ardıcıl qayğı göstərir. Bu böyük işlərin təməli isə, Azərbaycan xalqını, onun dilini sevən, A.O.Çernyayevski kimi şəxsiyyətlər tərəfindən qoyulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan pedaqoji antologiyası. XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri. Tərtib edən akad. H.Əhmədov. Bakı, 2011.

2. Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı, 1982.

3. Əzizxan Tanrıverdi. "Dəli Kür" romanının poetik dili. Bakı, 2013.

4. Qaradağlı V. A.O.Çernyayevski "Vətən dili". Bakı, 1968.

5. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, 1958.

6. Ağayev Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 2 cilddə, I cild. Bakı, 2011.

7. Mərdanov M., Quliyev Ə. Görkəmli pedaqoq və maarif xadimi. // "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2012. № 1.